

انعکاس مضامین ادبی و مذهبی اشعار آقا صادق هجری تفرشی در هنر خوشنویسی قاجاریه

چکیده

بدیهی است که احیای آثار گذشتگان ادبیات و فرهنگ سرزمین عزیزمان نقشی اساسی در شناخت ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی، تاریخی و سیاسی جامعه گذشته ما دارد. با توجه به این، نویسنده بر آن است تا به گردآوری دقیق و تحلیل و تصحیح اشعار یکی از شاعران دوره صفویه و افشاریه بپردازد و به انعکاس این اشعار بر هنر خوشنویسی دوره قاجار اشاره کند. در دوره قاجار بیشتر از دوره‌های پیش هنر خوشنویسی گسترش پیدا کرد. اگرچه در دوره‌های بسیار قبل از قاجاریه سنگ بنای هنر خوشنویسی نهاده شد و تلاش‌های چشمگیری در این زمینه به عمل آمد ولی رونق این هنر در دوره قاجاری به چشم می‌خورد. میرزا آقا صادق هجری تفرشی شاعر عصر صفوی و افشاری است. وی ابتدا به سرودن یک مثنوی تاریخی-مذهبی پرداخته است و سپس به اشعار عرفانی و پر سوز و شور راغب شده است. هرچند در اشعار این شاعر به مضامین مختلفی بر می‌خوریم ولی مضامین ادبی و مذهبی از جمله مضامین برجسته اشعار این شاعر است که خودنمایی می‌کند.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی نسخه‌های اشعار و مضامین شعری آقا صادق هجری تفرشی.
۲. دستیابی به بازتاب اشعار آقا صادق در هنر خوشنویسی دوره قاجار.

سوالات پژوهش:

۱. اشعار آقا صادق هجری تفرشی چه مضامینی دارد؟
۲. اشعار آقا صادق هجری تفرشی چه انعکاسی در هنر خوشنویسی دوره قاجار داشته است؟

واژگان کلیدی: هجری تفرشی، مضامین ادبی و مذهبی، نسخه‌ها، هنر خوشنویسی، دوره قاجار.

در لابه‌لای نسخ خطی موجود در کتابخانه‌ها، مجموعه‌ها و جُنگ‌های کتابت شده‌ای از کاتبان دوره‌های گذشته وجود دارد که هرکدام گنجینه‌هایی هستند که می‌توانند منابعی ارزشمند برای تحقیق و تحلیل پژوهشگران به شمار آیند. مجموعه نسخ خطی اشعر آقا صادق تفرشی یکی از این مجموعه‌های برجسته است. هرچند از روزگار شاعر تا روزگار ما فاصله چندانی نیست ولی نسخه اولیه و دست نوشته‌های شخصی شاعر امروزه در دسترس نیست و شاید از کشور خارج شده است و یا در کتابخانه‌ای شخصی از نظرها نمانده است و یا به کلی از بین رفته است. بعضی از کاتبان فقط با کتابت سروده‌ها یا بخشی از سروده‌های آقا صادق هجری عنوان «دیوان» بر آن نهاده‌اند که به آنها اشاره می‌شود:

- کتابت نسخه محمدحسن بن محمد رحیم کوهینی تفرشی که شامل سه مثنوی شهنشهنامه، سوز و گداز و فخریه، از مجموعه اشعار شاعر است. که در سال ۱۳۱۰ هجری قمری نوشته شده است. این مجموعه با شماره نسخه ۱۳۸۱۵/۲ کتابخانه مجلس موجود است.
- کتابت نسخه محمد علی با شماره ۳۵۹۲ که در کتابخانه دانشگاه تهران موجود است که شامل مثنوی شهنشهنامه، سوز و گداز و مرقومات شاعر است که نسبت به نسخه قبل کامل‌تر است و ظاهراً در خلال سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۴ هجری قمری کتابت شده است.
- آقای تقی حاتمی تفرشی مجموعه‌ای کامل‌تر از گذشتگان را جمع‌آوری کرده است که شامل چند مثنوی و چندی از مرقومات آقا صادق تفرشی همراه با یک مثنوی از دایی و استاد شاعر یعنی آقا محمد مؤمن تفرشی است و در سال ۱۳۵۰ خورشیدی انتشارات ایرانمهر آن را به طبع رسانده است.
- نسخه شماره ۵۱۷۰ دانشگاه تهران که شامل سه مثنوی شهنشهنامه، سوز و گداز و مثنوی فخریه کاتب این نسخه مشخص نیست و تاریخ کتابت آن هم که معمولاً در پایان نسخه می‌آید درج نشده است. ابهام در مجموعه آثار و زیبایی بصری موجود در مجموعه‌ها آثار صادق تفرشی هجری نویسنده را بر آن داشت تا پس از تبیین زوایای مختلف زندگانی شاعر و پژوهش در مضامین به کار رفته در اشعار این شاعر، جستاری در باب هنر خوشنویسی به کار رفته در کتابت این نسخه‌ها به عمل آورد «تا که قبول افتد و چه در نظر آید»^۱.

اشعار میرزا آقا صادق هجری تفرشی از سوی کاتبان و ادیبان بسیاری مورد توجه قرار گرفته است. بعضی از مثنوی‌های او (شهنشهنامه، فخریه و سوز و گداز) بارها کتابت شده‌اند و حتی مقاله‌هایی هم در این ارتباط به طبع رسیده است. بیشتر این کاتبان و ادب دوستان از خط تفرش بوده‌اند که قصد داشته‌اند تا نسبت به هموطن تفرشی خود ادای دین کرده باشند. اگرچه بعضی از ایشان در صدد جمع‌آوری کامل آثار آقا صادق بوده‌اند ولی به دلایلی موفق به اتمام این کار نشده‌اند. در خصوص پیشینه تحقیق باید گفت: در مورد مضامین اشعار آقا صادق هجری تفرشی و اشاره به ابعاد مختلف آن هیچ اثری نوشته نشده است. نویسنده نه تنها در حال گردآوری و تصحیح، نقد و تحلیل نسخه‌های این شاعر است. در زمینه هنر خوشنویسی کتاب‌ها و رسالات زیادی به رشته تحریر درآمده است ولی آنچه که به هنر خوشنویسی در دوره قاجار مربوط باشد می‌توان به کتاب «سبک‌شناسی خوشنویسی قاجار» نوشته علیرضا هاشمی نژاد اشاره کرد. مقاله‌ای با عنوان: «ناصرالدین شاه و خوشنویسی» توسط مهدی صحراگرد به رشته تحریر در آمده

است که نویسنده در این مقاله به تحولات هنر خوشنویسی و وضعیت آن به در دوره قاجار پرداخته است و در این اثر اشاره‌ای به تأثیر آثار تفرشی در مضامین خوشنویسی دوره قاجار نشده است (صحراگرد، ۱۳۸۶: ۷۵).
روش پژوهش نگارنده به شیوه کلی «کتابخانه‌ای» و با روش تحقیق «تاریخی» انجام شده و در این روش نیز از گونه «متن‌محور» (پژوهش‌های متن‌پژوهانه) پیروی کرده و از «متن‌پژوهی توصیفی» نیز بهره گرفته است. پژوهشگر در بیشتر نسخه‌ها که نسخه بدل‌های متعددی در دست داشته شیوه تصحیح بر مبنای نسخه اساس را به کار گرفته و در نسخه‌هایی که به بیش از یک نسخه دست پیدا نکرده از شیوه بینابین استفاده کرده است تا تصویر روشنی از آثار آقا صادق تفرشی و بازتاب آن در آثار خوشنویسی دوره قاجار ارائه دهد.

نتیجه گیری

مطالعه و مقایسه نسخ بر جای مانده از آقا صادق تفرشی هجری نشان می‌دهد چون کاتبان به نسخه شخصی شاعر دسترسی نداشته‌اند خطایی را که کاتبان اولیه مرتکب شده‌اند بدون هیچ دقت در طرز قرار گرفتن قافیه‌ها تکرار کرده‌اند. حال آن‌که اگر به قافیه‌ها و یا نام تخلص شعری که معمولاً در پایان غزل می‌آید، بنگریم خواهیم دید که غزلی در بین یک مثنوی کتابت شده است. کاتبان می‌توانسته‌اند آنها را به عنوان غزلی مجزاً از «مجموعه غزلیات شاعر» ذکر کنند. اگرچه می‌توان به مضامین مختلفی در اشعار آقا صادق اشاره کرد. ولی مضامین ادبی و مذهبی نسبت به مضامین دیگر، قابل توجه‌تر است. در دوره قاجار به سبب اهمیت به هنر به ویژه هنر خوشنویسی، کاتبان بسیاری به کتابت نسخه‌های خطی علاقه‌مند شده‌اند و به این سبب پیش از دوره‌های گذشته شاهد تکثیر نسخه‌های شاعران و عالمان در حوزه‌های مختلف علمی هستیم به طوری که حتی بعضی کاتبان به آنچه می‌نویسند و ابتدا و انتهای مطلب نوشته شده خود هیچ دقتی نداشته‌اند. این گونه به نظر می‌رسد که هدف ایشان از نسخه‌برداری آثار گذشتگان بیشتر ترسیم و آرایش خطوط بوده و نسخه‌ها و آثارشان بیشتر به یک نمایشگاه خطوط و در پاره‌ای موارد به نمایشگاه کاغذ و جلد شبیه‌تر است. اشعار آقا صادق به سبب تنوع در مضامین و موضوعات بازتابی قابل قبول و نسبتاً خوبی در بین کاتبان و خوشنویسان دوره های پس از شاعر به ویژه دوره قاجار داشته است که می‌توان با جست و جو در کتابخانه‌ها و موزه‌هایی چون ملک، مجلس شورا، دانشگاه تهران و آستان قدس رضوی و ... آن‌ها را مشاهده کرد.

منابع

آذر بیگدلی، لطفعلی بن آقاخان (۱۳۳۷)، آتشکده آذر، ج ۱، کوشش: سیدجعفر شهیدی، تهران: نشر بین‌الملل (وابسته به سازمان تبلیغات).
افشار، ایرج، دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۱-۱۳۴۰)، درباره نسخه‌های خطی (جلد دوم)، تهران: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

افشار، ایرج، دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۷۱)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک (وابسته به آستان قدس)، (جلد نهم)، تهران: چاپخانه بهمن.

تهرانی، آقابزرگ (۱۳۶۱-۱۴۰۳ ه.ق)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، بیروت، انتشارات دارالاضواء.

حافظ شیرازی، خواجه شمس‌الدین محمد (۱۳۷۴). به اهتمام مجید فدایی‌منش و بر اساس نسخه محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی، قم: انتشارات سرور.

حسینی اشکوری، سیداحمد (۱۳۸۰)، فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیای میراث اسلامی (جلد دوم)، قم: چاپ مسرور.

دانش‌پژوه، محمدتقی، افشار، ایرج (۱۳۵۳). نسخه‌های خطی (دفتر هفتم)، نشریه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد. درایتی، مصطفی (۱۳۹۰)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنا) تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

درایتی، مصطفی (۱۳۸۹)، دست نوشته‌های ایران (دنا)، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

رجبی، فاطمه (۱۳۹۶)، "جلوه هنر شیعی در نگاره‌های عصر صفوی"، تهران: انتشارات سوره مهر.

سحاب، ابوالقاسم (۱۳۲۷). «مقاله شعرای گمنام»، آقصادق تفرشی متخلص به هجری، تهران: مجله یادگار، سال پنجم، شماره ۷۶ (بهمن و اسفند).

شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۴)، "عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیمریان و صفویان"، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

صدراپی خوبی، علی (۱۳۷۷)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (با نظارت عبدالحسین حائری)، جلد سی و هشتم، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.

صحراگرد، مهدی (۱۳۸۶)، "ناصرالدین شاه و خوشنویسی"، گلستان هنر، شماره ۶، صص ۷۵-۸۶.

منزوی، احمد (۱۳۷۷)، فهرست نسخه‌های خطی مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (مجلد یکم)، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

واله داغستانی، علیقلی (۱۳۸۴)، تذکره ریاض الشعراء، به تصحیح سید محسن ناجی نصرآبادی، تهران: انتشارات اساطیر.

هاشمی‌نژاد، علیرضا (۱۳۹۳)، سبک‌شناسی خوشنویسی قاجار، تهران: چاپ شادرنگ.

هدایت، رضاقلی‌خان (۱۳۸۵)، تاریخ روضه‌الصفای نادری، (جلد هشتم، صفویان و افشاریان)، تصحیح: جمشید کیان‌فر، تهران: نشر اساطیر.